

ОЛЕКСАНДР СТЕГНІЙ,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу історії, теорії та методології Інституту соціології НАН України

Предметне поле соціології довкілля¹

Abstract

Substantially analyzing the notions of “social ecology” and “environmental sociology” interpreted by their adherents, the author concludes about a nearly complete terminological parallelism in a sociological approach to the study of societal-environmental interactions. In addition, considerable attention is paid to the theoretical discourse of environmental sociology and classification of the present-day investigations in the sphere of social ecology with regard to an interdisciplinary status of this branch of sociological knowledge.

“Соціальна екологія” та “соціологія довкілля”: пошук спільного і відмінного

Ознайомлення з доступними дидактичними матеріалами із соціологічного вивчення екологічної проблематики, що їх пропонують російські та українські автори, а також із подальшим розвитком цієї проблематики в міжнародній соціології змусило мене написати пропоновану статтю. Слід визнати, що мої сподівання на чітке розмежування за лінією “соціальна еко-

---

¹ Під довкіллям у даному випадку ми розуміємо природне та штучне/технологічне, а не соціальне середовище.

логія — екологічна соціологія” в пострадянській соціології, яке я намагався довести майже десять років тому¹, виявилися марними.

Детальне вивчення соціологічних довідкових видань кінця 1990-х років дало мені підстави для висновку про невиправдане сплутування понять соціальної екології й екологічної соціології. Підсумовуючи тогочасні варіації тлумачень цих понять, я констатував нетотожність побудови відповідних парадигм. Якщо предмет соціальної екології окреслюється соціоекологічними законами, то для екологічної соціології це соціальні процеси у перебігу соціалізації природи. Тому для “чистоти” наукової парадигми й досягнення консенсусу в науковому середовищі доцільно не “заганяти” соціальну екологію у рамки галузевої соціології чи, навпаки, “розчиняти” екосоціологію в соціальній екології, адже куди продуктивніше визнати існування в пострадянській науці двох базових підходів до соціального вивчення взаємовідносин суспільства й природи.

Проте сучасна практика викладання у пострадянській вищій школі свідчить про поширення різноманітних і суперечливих трактувань сутності як соціальної екології, так і екологічної соціології. Для ілюстрації такого доволі песимістичного висновку скористаюся навчальними планами й посібниками окремих російських та українських соціологів.

Так, Ю.Пахомов у програмі спецкурсу “Соціальна екологія” для студентів бакалаврату факультету соціології Санкт-Петербурзького державного університету² розглядає взаємодію соціальної екології та інвайронментальної соціології як галузей теоретичної та прикладної соціології. Автор цієї програми розглядає суспільство як об’єкт природних впливів, а як об’єкт вивчення соціальної екології визначає систему “суспільство–природа”, що аж ніяк не пояснює правомірності віднесення соціальної екології до галузі теоретичної соціології. Екологічна соціологія в цій програмі розглядається окремо від інвайронментальної соціології і відноситься до предметної області соціальної екології. Своєю чергою, найвідоміший російський фахівець у соціологічному вивченні екологічної проблематики О.Яницький у своєму розділі колективної монографії “Социология в России” фактично отождоює поняття екологічної та інвайронментальної соціології [1].

У новітніх підручниках із соціології російських та українських авторів [2] викладання матеріалу з екологічної соціології, як правило, має описовий характер, містить зайві широковідомі узагальнення, виявляє недостатню конкретність та фрагментарність у поданні дослідницького поля цієї галузі соціологічного знання. При цьому автори не намагаються донести до читачів визнані у світовій соціології змістовні розбіжності між поняттями соціальної екології, соціології екологічних проблем і соціології довкілля.

Так, у підручнику за редакцією В.Городяненка параграф, присвячений соціологічному вивченню екологічної проблематики, має назву “Соціологія екології”, що в принципі є некоректним з огляду на існування двох са-

---

¹ Див.: *Стегній А.Г.* Терминология экологической проблематики. Критический анализ // Социологические исследования. — 1999. — № 10. — С. 128–134.

² <http://www.soc.pu.ru/inf/courses/521200/soc ecol.shtml>.

мостійних наукових дисциплін. Розгляд предмета та об'єкта соціології екології має еkleктичне забарвлення, оскільки автори спочатку визначають предмет соціології екології, але потім, без будь-яких пояснень, говорять власне про об'єкт екологічної соціології.

Суперечливість та неоднозначність підходів пострадянських соціологів до вивчення екологічної проблематики виявив також заочний круглий стіл, ініційований журналом “Социологические исследования” [3]. При обговоренні предмета і теоретичного статусу екологічної соціології лише троє учасників дискусії використали саме цей термін, тоді як інші вели мову про “соціальну екологію”. Одна з учасниць обговорення, І.Сосунова, була змушена визнати: “...на жаль, досі залишаються дискусійними найважливіші питання: про місце соціальної екології в ієрархії наукового знання...” [4, с. 95].

Таке співіснування різних поглядів на соціальне прочитання природи, без реального бажання досягти консенсусу в термінології в межах соціологічного методу дослідження екологічної проблематики, відбиває нашу відірваність від західної соціологічної школи та спонукає нове покоління соціологів самотужки з'ясовувати причини цього непорозуміння.

Інтерактивна комунікація автора статті з провідними західними соціологами, які самоідентифікуються як соціологи довкілля¹, сприяла появі нових аргументів на користь використання саме терміна “соціологія довкілля” застосовно до соціологічного дослідження екологічної проблематики.

Почати варто з уточнення перекладу низки англійських термінів, які фігурують у соціологічному дослідженні екологічної проблематики. Неадекватний переклад змістового навантаження цих термінів лише підсилює суперечності на шляху досягнення консенсусу щодо загальнонаукової методології соціологічного вивчення взаємодії суспільства і природного довкілля.

Значна частина (пост)радянських та окремі західноєвропейські соціологи помилково приписують появу терміна “соціальна екологія” Р.Парку, Е.Берджесу і Р.Макензі. З іншого боку, окремі автори фактично отожднюють термін “соціальна екологія” з двома англійськими: “social ecology” та “human ecology”². Насправді ж фундатори Чиказької школи самоідентифікувалися як екологи людини (human ecologists) за назвою однойменної

¹ Електронне листування у січні–лютому 2008 року з північноамериканськими соціологами: одним із творців нової екологічної парадигми в соціології Р.Данлепом (США), Є.Роза (США) і Г.Боуденом (Канада), а також із західноєвропейськими колегами: Й.Губером (Німеччина) та А.Модем (Нідерланди). Усім учасникам інтерактивного обговорення ставили два запитання: чим принциповим відрізняється соціальна екологія від соціології довкілля і чому кожний учасник обговорення надає перевагу в науковому дискусії саме останньому терміну. Особливу вдячність висловлюю Є.Роза, який надіслав ще не опубліковану свою статтю, та Р.Данлепу за надіслані п'ять публікацій з предмета цієї дискусії.

² Типовим прикладом може слугувати курс лекцій О.Салтовського “Основи соціальної екології” (К., 1997. — С. 17).

статті Р.Парка “Екологія людини” [5]. Саме цей переклад є адекватним англomовному терміну “human ecology”. Для позначення взаємовідносин людини як біологічного організму з природним середовищем використовують термін “аутекологія” (від грецького *autos* — сам).

Що ж до терміна “соціальна екологія” (social ecology), то його появою ми завдячуємо вже забутому і недооціненому індійському економісту та соціологу Радхакамалю Мукерджі. Його версія соціальної екології визнає необмежену залежність соціальної системи від фізичного довкілля. Він розвивав ідею, що варіації в соціальній організації людей пов’язані зі способом життя, який, своєю чергою, пояснюється флорою і фауною, що перебуває у розпорядженні суспільства [6]. Проте авторство терміна “соціальна екологія” в наш час приписують відомому північноамериканському анархістові 60-х років минулого століття Мюрею Букчіну. З його погляду, соціальна екологія є радикальною філософією, яка розглядає наявні екологічні проблеми як такі, що мають своє коріння у глибоко соціальних проблемах, передусім у домінуванні ієрархічної політичної та соціальної системи [7].

Окремого розгляду також потребує переклад українською англomовного терміна “environmental sociology”, який зазвичай має дві варіації: “інвайронментальна соціологія” та “екологічна соціологія”. Переважна більшість (пост)радянських соціологів фактично визнають тотожність цих варіацій, тоді як розвиток екосоціологічної теорії в сучасній північноамериканській соціології дає підстави говорити про їх відмінність.

Р.Данлеп зауважує, що вже на початку 1990-х років він спостерігав за розвитком “екологічної економіки”, яка поступово перетворилася в окреме і важливе поле досліджень, відокремлене і від ресурсної економіки, і від економіки природного довкілля. І цей факт дав привід Р.Данлепу і В.Катону висунути ідею розвитку саме “екологічної соціології” (ecological sociology), ґрунтованої на положеннях соціології довкілля, проте з більш вираженим екологічним акцентом [8]. Такий напрям вочевидний в той час, коли назва “соціологія довкілля” нарешті набула поширення і легітимувалася як наукова дисципліна, тому ці автори відмовилися від даної ідеї.

Однак дискусії тривають, і в новітній публікації Г.Боуден використовує поняття “інвайронментальна соціологія” для маркування методології, а поняття “екологічна соціологія” — для позначення відповідної парадигми соціологічного вивчення екологічної проблематики [9].

Сучасне тлумачення терміна “соціальна екологія”, незважаючи на численні визначення цього поняття, можна звести до двох основних: як течії соціальної філософії та як власне академічної дисципліни. Прихильники соціальної екології в першому тлумаченні розглядають її як логічно послідовну глибоку критику сучасних соціальних, політичних та антиекологічних тенденцій, а також як реконструктивний, екологічний, етичний підхід до суспільства.

Що ж до другого тлумачення соціальної екології, то саме тут ми маємо справу з нескінченними дебатами щодо її належності до субдисциплін соціології або екології. Головний висновок цих дебатів полягає в тому, що включення соціальної екології до соціології чи виключення варіює залежно від традицій тої чи тої національної соціологічної школи. Так, найбільше

прихильників соціальної екології як спеціальної соціологічної теорії припадає на (пост)радянський простір. Натомість у північноамериканській соціології термін “соціальна екологія” ніколи широко не використовувався. Що ж до західноєвропейського соціологічного співтовариства, то тут також доволі чітко простежується тенденція до поширення терміна “соціологія довкілля” в сенсі методології соціологічного дослідження екологічних проблем.

Інерція широкого вжитку терміна “соціальна екологія” в науковому дискурсі, можна припустити, пов’язана з тривалою історією невизнання традиційною соціологією екологічної проблематики як предметного поля соціологічного аналізу. А в (пост)радянській соціології до цієї обставини додається специфіка інституціоналізації екологічної проблематики в соціологічному мейнстрімі. Це акцентуація природничих підходів (тому акцент на екології), негативні суспільні умови, і як результат загальмованість і незавершеність інституціоналізації. Тим самим передумови становлення екологічної соціології в (пост)радянському просторі якісно відрізняються від соціального контексту її розвитку в індустріально розвинених країнах Заходу. О.Яницький виокремлює такі особливості цього процесу [10]:

- незадовільне забезпечення науковців відповідною інформацією внаслідок її закритості або відсутності;
- відсутність адекватної рефлексії суспільства щодо ресурсовитратного типу економічного розвитку;
- відсутність у багатьох громадян колишнього Радянського Союзу відчуття національної й територіальної ідентичності, а звідси формування установок безвідповідальності (за висловом О.Яницького, ідеологія і політика “ліквідації коренів”);
- догматичне домінування суспільних наук над природничими давало змогу історичному матеріалізму як офіційній загальносоціологічній теорії тлумачити соціальні факти як первинні, а природні передумови суспільної діяльності — як суто другорядні;
- незавершеність інституціоналізації наукової соціологічної спільноти.

Змістове наповнення термінів “соціальна екологія” і “соціологія довкілля” з боку їхніх прихильників дає підстави говорити про фактичний термінологічний паралелізм у позначенні соціологічного підходу до вивчення взаємовідносин суспільства і природного довкілля. Проблема полягає в тому, що за умов інтернаціоналізації соціологічного знання, що дістає вияв у міжнародних соціологічних проектах, ознайомленні з електронними та паперовими носіями інформації соціологічної інформації та комунікації в межах міжнародних професійних асоціацій, використання єдиного професійного тезаурусу є необхідним. Іншими словами, потрібен розумний компроміс між потребами суспільної практики й сучасним розвитком загальнонаукової методології соціологічного вивчення екологічної проблематики.

Одним із можливих шляхів виконання цього завдання може бути обговорення на черговому засіданні Дослідницького комітету 24 під час проведення наступного конгресу Міжнародної соціологічної асоціації, який має відбутися у Швеції 2010 року. Зрозуміло, таке обговорення доцільно проводити за участю провідних теоретиків соціології довкілля та соціальної екології.

Автор цієї статті є прихильником використання терміна “соціологія довкілля”, мотивуючи свою прихильність так.

Відмінність між соціальною екологією і екологічною соціологією полягає в розрізненні родових понять “екології” та “соціології”. Загальною моделлю утворення термінологічних словосполучень є додавання позначень ознак до терміна, що визначає родові поняття.

Маючи як вихідне поняття “соціологія” і додаючи до нього предикат “екологічна”, на відміну від класичної соціології, одержимо поняття “екологічна соціологія”, яке є вужчим за обсягом від вихідного поняття. В такий спосіб ми обмежуємо поняття соціологія. Відповідним чином соціальна екологія, за визнанням певних дослідників, має включати як субдисципліну економічну, демографічну, урбаністичну, футурологічну та правову екологію.

Такий підхід цілком узгоджується з пропозицією М.Лукашевича і Ю.Яковенка стосовно доцільності зміни назви “інвайронментальна соціологія” поміж інших “предикативних соціологій” та акцентування уваги на родовому понятті [11].

Збереження калькованого варіанта перекладу з англійської “інвайронментальна соціологія” ігнорує відмінності національних мов, якими послуговуються соціологи. Так, у німецькій соціології для перекладу зазначеного терміна з англійської використовують німецький еквівалент “Umweltsoziologie” [12], який перекладається на українську як “соціологія довкілля”. У сучасному англо-українському словнику соціологічних термінів поняття “environmental ecology” перекладається як “екологія довкілля” [13, с. 44]. Відтак, за аналогією цілком логічним і виправданим є переклад “environmental sociology” як “соціологія довкілля”. Відразу зауважу, що під поняттям “довкілля” розуміється саме природне і штучне/технологічне, а не соціальне середовище.

Я цілком погоджуюсь із думкою О.Яницького про те, що “слово “середовище” слід було б написати з великої літери, позаяк немає в сучасному світі — ані теоретично, ані практично — поділу на середовище природне, техногенне і соціальне. Природа соціалізована, соціальне життя технізоване, технології дедалі більше біологізуються. Тому лише умовно й тільки в аналітичних цілях можна розділити ці поняття” [14, с. 41].

Теоретичний дискурс соціології довкілля

У 1977 році на річних зборах Американської соціологічної асоціації Р.Данлеп та К.Ван Лідере вперше заявили про методологічний характер соціології довкілля та систематизували перші результати досліджень у межах нової екологічної парадигми.

Якщо глянути на тридцять років існування соціології довкілля, то певні тенденції є очевидними. По-перше, соціологічні дослідження взаємозв'язку суспільства і природи інституціоналізувалися як частина соціології довкілля, включно зі спеціальними періодичними виданнями та професійними асоціаціями. По-друге, як свідчать сучасні теоретичні огляди¹, теоретична різноманітність серед самоідентифікованих соціологів довкілля із часом зростає. Справді, варіативність теорій у соціології довкілля наближена до розмаїття теоретичних традицій у соціології загалом: марксистська, дюркгеймівська, веберівська, мир-системна, соціально-конструктивістська. По-третє, предмет соціально-екологічного дослідження завжди є міждисциплінарним, оскільки його об'єктом виступають соціобіотехнічні системи. По-четверте, розвиток теорії в соціології довкілля досягався у процесі “позеленіння” попередніх теорій. Іншими словами, ядро кожної з раніше створених соціологічних теорій не зазнало істотних змін. Модифікація була досягнута за рахунок розширення поля соціологічного теоретизування, тобто інтегрування раніше ігнорованих речей (відносин) у матерію наявних теорій. Проте основна орієнтація соціологічних теорій на використання підходу соціального конструктивізму залишилася незмінною.

Самоідентифіковані соціологи довкілля схиляються до визнання основних положень Нової екологічної парадигми (НЕП) і, звідси, розглядають себе як дослідників у межах парадигми, відмінної від традиційної соціології. НЕП, із позиції її прихильників, привносить у соціологію концептуальний смисл онтології середовища, а її новизна полягає у принциповій відмові від базових імплікацій, що містить традиційна соціально-екологічна теорія.

НЕП пропонує відмовитись від розгляду середовища як природного довкілля, оскільки світ природи є лише частиною середовища людського існування. Навіть якщо нас цікавлять соціальні наслідки лише природних явищ, то вони сьогодні більшою чи меншою мірою вже соціалізовані або просто являють собою соціальні конструкти. Прихильники цієї парадигми виступають проти змішування понять “природне середовище” і “світ природи”, тому що йдеться про дві різні онтології. Якщо в разі сприйняття природи як “середовища” кожний окремий природний об'єкт не має самостійної цінності і може бути замінений іншими аналогічними об'єктами, то за сприйняття природи саме як “світу природи” кожний такий об'єкт визнається принципово унікальним та неповторним.

Під кутом зору теоретиків соціології довкілля поняття “середовище”, на відміну від поняття “оточення”, означає не тільки і не стільки простір “навколо”, скільки простір “між”. Найближче до розуміння онтології середовища підходить категорія “етос”, під якою в сучасних дослідженнях розуміють

---

¹ Redclift M., Woodgate G. (eds.). The International Handbook of Environmental Sociology. — London, 1997; Dunlap R., Buttel F., Dickens P., Gijswijt A. (eds.). Sociological Theory and the Environment: Classical Foundations, Contemporary Insights. — Lanham, 2002. — P.3–32; Катерный И.В. Экологическая перспектива в социологии: за и против // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. ВЦИОМ. — 2004. — № 2. — С. 78–86.

поділювану з іншими актуальність буття, що зумовлює можливість будь-якої соціологічно значимої інтерсуб'єктивності, чи то людина–людина, чи то людина–тварина¹.

Нарешті, прихильники НЕП визнають єдиною онтологічною реальністю лише середовище, воно — єдине, що має місце в реальності, оскільки безпосередньо пов'язане з людською присутністю. Натомість структурно-функціональний підхід у рамках системної теорії вихолощує поняття середовища до рівня зовнішнього (природного) оточення системи (соціальної організації). Таким чином, або поняття “середовище” фактично втрачає якісну визначеність у сенсі сукупності обмежених умов, які можуть бути звужені чи розширені залежно від технологій і способів організації, що превалюють у даній популяції, або середовище розуміють як таке, що зумовлює можливості та встановлює межі для соціального і психологічного існування і розвитку².

Ризики цілеспрямованої дії соціальних суб'єктів на природне середовище повертаються зазвичай іншим соціальним суб'єктам і суспільству в цілому у вигляді “віддачі середовища”, обсяги та часовий континуум якої важко прогнозувати. Тому соціологія довіклля покликана досліджувати не стільки каузальні ланцюги, скільки ймовірнісні ефекти природного середовища, за термінологією У.Бека, “ефекти бумеранга”. З погляду О.Яницького, правомірно говорити про “віддачу середовища”, що має свої закономірності та структури, як про предмет соціально-екологічного аналізу [15, с. 133].

Епістемологічне значення для соціології НЕП, як заявляють її автори, полягає в тому, щоб переосмислити традиційну для соціології дюркгеймівську норму “соціологічності” — пояснювати соціальні факти соціальними фактами. У цьому сенсі в парадигмі соціології довіклля ідеться не тільки про те, щоб зняти суперечність між суспільством і природою, соціальним і несоціальним, що значною мірою було досягнуто в традиційній соціальній екології. Набагато важливішою є орієнтація на те, щоб зняти суперечність між суб'єктом і субстанцією, тобто між індивідом і суспільством, а також індивідом і природою. Це означає, що в соціології довіклля слід розрізняти два концептуальні підходи — методологічний інвайронменталізм і методологічний натуралізм.

Перший, позитивістський підхід розглядає довіклля як об'єкт вивчення з метою подальшого управління ним, виявлення його носійної здатності (carrying capacity) щодо техногенного навантаження і відповідних соціогенних ризиків. Другий, постпозитивістський підхід інтерпретує довіклля як живий організм, що має свої специфічні закономірності функціонування, свої права і можливості їх відстоювати. Підвалиною першого підходу є

---

¹ *Introna L.D.* Social Systems, Autopsies and Language : Paper submitted to XIV ISA Word Congress, 1998. — P. 4.

² *Баньковская С.П.* Общетеоретические и методологические основания социально-экологических концепций. — URL:<http://rc.msses.ru/rc/Glava 1.htm>.

універсальна модель пізнання, а другого — якісна і контекстуальна модель доквілля.

Позитивізм ґрунтується на переконанні у здатності раціонального розуму контролювати природний і соціальний світ. Як методологічний інструмент позитивізм являє собою чітко відрегульований підхід до розв'язання проблем і досягнення цілей. Своєю чергою, сутність методологічного натуралізму полягає у переході “від традиційної опори на відсторонену наукову верифікацію до контекстуального, дискурсивного розуміння соціального дослідника. З цієї точки зору, соціально-екологічне знання розуміється як вбудоване в контекст часу і соціальних обставин” [15, с. 134–135].

На думку О.Яницького, НЕП є передусім соціокультурною парадигмою, оскільки її сутність зводиться до рівності всіх живих істот та обмеження їхньої життєдіяльності біофізичним середовищем [16, с. 85]. Варто погодитись із російським соціологом у тому, що оформлений у межах НЕП імператив обмеження припускає найрізноманітніші способи його тлумачення, не пояснюючи, які це саме обмеження: біосферні обмеження умов існування суспільства чи соціокультурні обмеження, які суспільство накладає на свою діяльність. До принципової вади цієї парадигми також слід віднести відсутність способів досягнення людською спільнотою дотримання обмежень, які накладає біосфера на її життєдіяльність.

Чому НЕП не стала загальносоціологічною парадигмою, значною мірою пояснюється конкретним політичним і культурним контекстом, в якому відбувається виробництво соціально-екологічного знання. Серед конкретних причин О.Яницький виокремлює такі: зменшення царини безпосереднього підпорядкування людини законам біосфери; відсутність у природи “власного лобіста” у сфері соціальної регламентації за умов протистояння захисників природи силам, які визначають соціальний порядок; тривалий часовий континуум біосферних процесів та їхніх наслідків, тоді як для сучасного суспільства життєво важливе значення мають лише цінності презентизму; опосередкована дія біосфери на людину; відсутність адаптації термінології наукового дискурсу щодо екологічних проблем до рівня пересічних громадян; екологічні ризики, за винятком найпростіших, не відчуються людиною і “не включені в програми інституціональної й вуличної соціалізації та культурної трансформації” [16, с. 87].

Розроблення НЕП не привело до кардинальних змін у парадигмі соціологічної теорії також внаслідок запозичення ззовні, від традиційної дисципліни таких визначальних її концептів, як ідея про носійну здатність природного доквілля та існування біологічних обмежень життєдіяльності людської спільноти. Соціологи доквілля скористалися біологічною термінологією для позначення обмеженості ресурсів (на противагу економічній орієнтації, якої традиційно дотримувалася класична дисципліна), тому мало місце радше “позеленіння” соціологічної теорії, ніж її радикальна ревізія. Додатковою перешкодою стали тривалі теоретичні суперечності між економічними оптимістами й неомальтузіанцями, прихильниками реалістичної й конструктивістської онтології екологічних проблем.

Недосконалість та незавершеність НЕП спонукає прихильників соціології доквілля до подальших кроків для теоретичного розвитку цієї галузі

соціологічного знання. Тут варто згадати Л.Мілбреса, який запропонував більш розгорнуту версію Нової екологічної парадигми. На відміну від парадигм В.Катона і Р.Данлепа, нові теоретичні конструкції побудовані на підставі аналізу міжнародних емпіричних досліджень і враховують відмінності базових соціально-культурних орієнтацій з певною екологічною складовою середини 80-х років минулого століття [17].

На окрему увагу заслуговує “соціологія екологічних потоків” (sociology of environmental flows), прихильники якої розглядають її як програму дій соціології довкілля в новому столітті.

У відомій праці М.Кастельса “Мережеве суспільство” (1996) нова динаміка модерності розглядається як “простір потоків” versus “простір місця”. “Простір потоків” пов’язаний із технологічною можливістю зорганізування певної чисельності соціальних практик безвідносно до географічної належності. Сенс і функція “простору потоків” залежать від потоків усередині мереж, на відміну від “простору місць”, в якому сенс, функції і місце жорстко детерміновані. Простір потоків у відповіднюють новій соціальній динаміці, новим концептам часу, простору і влади.

Соціологія довкілля із самого початку була мульти- і міждисциплінарною й орієнтованою на вимоги екологічної політики. Саме тому не виникло серйозних бар’єрів між екологією і соціологією довкілля. Соціологи довкілля завжди розглядали суб’єкти разом із природними об’єктами, постійно використовували екологічні потоки як ілюстрацію глобальних потоків.

У традиції екологів і соціологів довкілля існував двоякий підхід до вивчення екологічних потоків. По-перше, вони здійснювали аналіз екологічних потоків у термінах біологічних наук і використовували біофізичні терміни, поєднуючи біологічні й фізичні об’єкти. Наприклад, під біогеоценозом розуміється комплекс біоти (живих об’єктів) та абіоти (неживих об’єктів), невіддільною частиною якого є потоки речовин та енергії (кругообіг речовин у природі). По-друге, екологи аналізували екологічні потоки в термінах соціальних наук, оцінюючи вплив процесів модернізації та трансформації соціальних інститутів на стан природного довкілля.

У річищі соціології потоків¹ соціологічне дослідження екологічних потоків ґрунтується на трьох головних положеннях [18, с. 13]:

- між людською виробничою діяльністю, сферою споживання і природним довкіллям у різних формах відбувається рух речовин та енергії;
- у межах природного довкілля має місце порушення потоків речовин та енергії;
- у людській діяльності, спрямованій на виробництво та споживання, відсутні замкнені потоки речовин та енергії.

Соціологія потоків може реінтерпретувати окремі аспекти дослідження соціології довкілля, які ніколи не ідентифікувалися з потоками і пото-

---

¹ Уперше розгорнутий аналіз цього напрямку соціологічного теоретизування подано у статті: *Urry J. Mobile Sociology // British Journal of Sociology*. — 2000. — № 1. — Р. 185–203.

ковим аналізом. У соціології потоків має йтися не обов'язково і не суто про матеріальні потоки. Вони можуть бути також переважно соціальними або комбінованими. Відтак, дослідження соціології довкілля, які фокусуються, наприклад, на соціальних рухах та екологічних неурядових організаціях (НУО), на екологічній інформації, знанні або на дискурсах, ідеях, нормах і цінностях, можуть бути розглянуті під новим кутом зору. Рух екологічних ідей, інформації, мереж експертного знання може, згідно із соціологією потоків, інтерпретуватися водночас як здебільшого матеріальні потоки.

У соціології довкілля прикладом аналізу матеріальних і нематеріальних потоків, в яких поєднуються соціальні практики та інститути, може слугувати теорія “жорен виробництва” (treadmill of production) Алана Шнайберга [19]. Він інтерпретував процеси й наслідки капіталістичної діяльності в термінах “добавок” (additions) і “вилучень” (withdrawals), стверджуючи, що таке виробництво винне у появі в природному довкіллі забруднень (“добавок”), використанні невідновних і надмірній експлуатації відновлюваних природних ресурсів (“вилучень”).

А.Шнайберг фокусує свою увагу на вивченні процесів виробництва та їхніх наслідків, через які стан довкілля погіршується внаслідок потоків “добавок” і “вилучень”, що порушують природний баланс. У пізніших працях він спільно з К.Голдом розвиває теорію “жорен виробництва” в контексті глобальних вимірів, відзначаючи, що мережі транснаціональних компаній поширюються в країнах третього світу і несуть із собою зміни напрямів потоків “додавань” і “вилучень” [20].

Додавання екологічних потоків на доповнення до соціальної структури або вилучення відкриває для соціологів довкілля нові перспективи. Це істотно розширює змістове навантаження екологічних потоків і відкриває нову перспективу тривалого дискурсу соціально-екологічних і природничих наук щодо дослідження взаємодії соціального і матеріального, створює передумови наближення природничо-наукового аналізу матеріальних потоків до соціологічного розуміння додавання/вилучення екологічних потоків. Соціологія потоків пропонує також підходи до поєднання досліджень екологічних потоків з іншими сферами досліджень соціології довкілля, зокрема з дослідженням соціальних рухів. Нарешті, вона відкриває соціології довкілля нові концептуальні конструкти влади й нерівності, поєднуючи їх більшою мірою із доступом до власне матеріальних потоків.

В аналізі та розумінні екологічних потоків нового сторіччя у глобальному вимірі головним вихідним пунктом має стати диференціація простору, мереж і потоків та виявлення комбінацій особливих (специфічних) потоків і характерних соціальних каркасів, які “скеровують” потоки. Екологічні потоки слід розподіляти за категоріями традиційних потоків та речовин енергії (включення і виключення з розрахунків відходів, електричної енергії, води, залізної руди тощо), мобільних матеріальних об'єктів, які мають артикульовано екологічний профіль (автомашини, зелена продукція тощо) і нематеріальних екологічних потоків (екологічна інформація, екологічні рухи, екологічні дискурси, концепції екологічного менеджменту). Такі потоки можуть бути інтерпретовані з огляду на простір, глобально інтегровану

мережу і/або глобальну перспективу мобільності. Аналіз матеріально-технологічного і соціоінституціонального конструктів проходження екологічних потоків дає змогу поглибити їх аналіз. У результаті специфічна комбінація екологічного потоку та соціального конструкту має привести нас до ідентифікації та аналізу латентних ланцюгів, виявлення механізмів додавання і віднімання у просторі потоків та відповідних форм соціального управління в межах мережевого суспільства.

Хоча соціологія докільля не принесла зміни загальносоціологічної парадигми, це не заперечує необхідності такої зміни. В сучасних емпіричних дослідженнях деякі вчені доходять висновку, що системи, які поєднують людей і природу, не є тим самим, що інтеракції автономних соціальних і природних систем [21, с. 121–146]. Дослідники наводять доводи, що соціальні та природні системи включені у процес коеволюції. Це передбачає потребу в інтегрованій структурі, яка б охоплювала природний і соціальний аспекти, але такого роду розвиток теоретизування ще попереду.

На даний момент більшість дослідників дійшли згоди, що складність екологічних проблем не можна зрозуміти й осмислити, якщо природничі та соціальні науки діятимуть розрізнено. Проте за останні двадцять років так і не було створено інтегральну методологію і концепцію в екологічних та соціальних науках застосовно до аналізу проблем додавання і вилучення. Частково це можна пояснити відсутністю таких міждисциплінарних концептуальних праць, які б уможливлювали привабливі проекти із різних дисциплін.

Певною перешкодою на цьому шляху є відсутнє зміщення акцентів у соціальних науках, включно із соціологією, на дослідження наявних технологій і технологічного розвитку. Це зміщення вочевидноється, якщо порівняти соціологію потоків, наприклад, із теорією структуризації.

Якщо Е.Гіденс приділяє не надто багато уваги технологічному розвитку та його впливу на соціальний порядок й інституціональні зміни, то в теорії мережевого суспільства М.Кастельса і сучасних розробках Дж.Урі із соціології мобільності технології відведено ключове місце в поясненні соціального розвитку і змін. Тут технологічні рішення не обмежуються рамками виробництва. Технологія визнається істотним компонентом влади, а також відіграє важливу роль у формуванні досвіду¹.

Таку увагу до технологічного розвитку в інтерпретаціях та критиці пізньої модерності схвально сприймають соціологи докільля, позаяк технологічна інфраструктура завжди посідала центральне місце в їхніх дослідженнях комунальної інфраструктури, промислових підприємств, екологічних технологій або товарів споживання, таких як автомобілі й комп'ютери. Зокрема, стрижнева ідея теорії екологічної модернізації полягає в тому, що втілення технологічних інновацій і нових соціальних практик

---

¹ Оскільки технологія пронизує виробництво, споживання, досвід, владу й культуру, М.Кастельс пропонує розглядати технологію як "специфічний компонент соціальної структури, згідно зі старою традицією екології людини" (*Castells M. Materials for an exploratory theory of network society // British Journal of Sociology. — 2000. — № 1. — P.9.*)

може змінити потоки природних ресурсів, енергії та забруднення і зменшити негативний вплив виробництва на природне довкілля.

Наведений стислий виклад теоретичного дискурсу підтверджує той факт, що соціологія довкілля має справу з достатньо складною взаємодією соціальних суб'єктів і природних об'єктів. Поряд із цим, виходячи з комплексного характеру соціально-екологічних проблем, соціологія довкілля може зробити свій внесок у загальну соціологічну теорію.

Головне питання в тому, як контролювати й оцінювати залучені до техногенезу природні ресурси, відповідну продукцію і відходи виробництва за їхнім впливом на людей та природне довкілля як у процесі виробництва, так і на всіх етапах споживання¹. Пов'язані із цим питання стосуються того, як антропогенне навантаження техносистеми обумовлюється, а інколи навіть визначається системою законодавства, економічною системою та іншими регуляторами. Більш далекоюсяжні питання стосуються того, як ці регуляторні системи, своєю чергою, контролюються панівною ідеологією, системою норм і цінностей.

Типологізація напрямів дослідження

На момент проголошення НЕП у соціології існувало два напрями досліджень, які мали стосунок до екологічних проблем. Це емпіричні дослідження зрушень у ціннісних орієнтаціях від матеріальних до постматеріальних, а також дослідження тогочасних соціальних рухів. За сучасних умов екологічною проблематикою займається понад десяток соціальних наук, з-поміж яких соціології довкілля належить свій фрагмент спільного поля соціально-екологічних досліджень і роль важливої єдиної сили в міждисциплінарній комунікації.

На підставі міждисциплінарного підходу до предметного поля соціології довкілля ми можемо віднести цілу низку дослідницьких тем, більшість з яких знаходимо в публікаціях представників соціології довкілля². Німецький соціолог Йозеф Губер з урахуванням досвіду своїх попередників висунув ідею трьохкомпонентної функціональної структури соціології довкілля (нормативні функції, виконавчі функції та дивізіональна організа-

¹ Це питання ініційоване Робертом Айресом у концепції “індустріального метаболізму”, яка розглядає під кутом зору природоохоронних завдань весь комплекс витрат — від видобутку сировини для виробництва відповідної продукції до рекультивациі земель з урахуванням екологічних збитків від експлуатації продукції, які можуть істотно перевищувати збитки, заподіяні безпосередньо виробництвом цієї продукції.

² *Buttel F.H.* New Directions in Environmental Sociology // *Annual Review of Sociology*. — 1987. — № 5. — Р.465–488; *Яницкий О.Н.* Экологическая социология (программа курса) // *Социологические исследования*. — 1997. — № 2. — С. 122–132; *Макнотен Ф., Урри Дж.* Социология природы // *Теория общества. Фундаментальные проблемы*. — М., 1999. — С. 261–291; *Diekmann A., Preisendörfer P.* Umweltsoziologie. Eine Einführung. — Reinbek, 2001; *Dunlap R.E.* Environmental Sociology // *Bechtel R.B., Churchman A.* (eds.). *Handbook of Environmental Psychology*. — New York, 2002; *White R.* (ed.). *Controversies in Environmental Sociology*. — Cambridge, 2004.

ційна структура¹) і в цих рамках запропонував типологізацію сучасних дослідницьких тем [22], яку варто навести докладно.

1.1. Культурні нормативні функції:

- *екологічна свідомість* з її компонентами, такими як знання, ціннісно орієнтована свідомість і готовність до дій; такі дослідження проводяться у співпраці з соціальними психологами;
- культурна динаміка *ціннісних орієнтацій та світоглядних парадигм*, що конкурують, включно з різними уявленнями про природу і різним ставленням до екологічно ризикованих дій та запобігання ризиків (проблематика, що належить переважно до компетенції соціології культури та соціології знань);
- *екологічна етика* у співпраці з філософами;
- дослідження виникнення і дифузії екологічного знання (як серед еліти, так і в широких колах громадськості, зокрема серед соціальних рухів, учених, представників засобів масової інформації та державних інституцій), виконувани спільно із соціологією ЗМІ та освіти.

1.2. Політичні нормативні функції:

- дослідження сучасного розвитку різних провідних екологічних уявлень та ліній екологічного дискурсу (таких як дискурс модернізації, дискурс ризику, дискурс сталого розвитку та дискурс зростання ефективності екологічних інновацій та індустріального метаболізму), які проводяться спільно з політологами, економістами, а також із використанням даних природничих та технічних наук;
- вивчення циклів зміни уваги суспільства до екологічних проблем і висвітлення екологічних проблем засобами масової інформації; цей напрям реалізується спільно із соціологією ЗМІ;
- дослідження програми першочергових заходів екологічної політики та циклів здійснення екологічної політики, реалізовані в рамках різних урядових інституцій, транснаціональних корпорацій, НУО, промислових підприємств, фінансових структур, зазвичай спільно з політологами.

2.1. Виконавчі функції в межах компетенції урядових структур:

- дослідження різних моделей політики, скерованої на захист навколишнього середовища, включно з аналізом розстановки акторів, інституціонального оточення та екологічних стандартів, а також юридичних інструментів та адміністративних процедур екологічного регулювання, таких як процедура контролю дотримання екологічного законодавства, екологічні податки, надання сертифікатів на торгівлю, регулювання конкуренції, добровільні зобов'язання, а також сертифікація екологічно чистої продукції;

---

¹ Від англ. “divisional structure” — організаційна структура, яка складається з двох або більше складових, кожна з яких достатньо незалежна і відповідає за конкретні напрями діяльності або виробництво конкретного виду продукції.

- дослідження в царині *екологічного планування* на національному і локальному рівнях, наприклад: національні екологічні плани¹, місцеві ініціативи з виконання Програми дій “Порядок денний на XXI століття”²; цей напрям реалізується спільно з політологами.

2.2. Виконавчі функції економічної діяльності:

- дослідження системи екологічного менеджменту на великих і малих приватних підприємствах у галузях енергетики, сільського господарства, виробництва, транспорту, включно з екологічною комунікацією і практикою виявлення порушень у діяльності приватних корпорацій; аналіз здійснюється із залученням спеціалістів із менеджменту, юристів та економістів;
- дослідження конкуренції, маркетингу і реклами в царині екологічного бізнесу³ (виконувани спільно зі спеціалістами з менеджменту, економістами та психологами);
- дослідження екологічних та етичних аспектів інвестиційних і фінансових відносин (спільно зі спеціалістами з менеджменту, економістами та психологами);
- вивчення екологічної поведінки споживачів, патернів покупок та використання придбаного у приватному господарстві (спільно зі спеціалістами з менеджменту, економістами і психологами);
- вивчення екологічних ефектів економічної та виробничої глобалізації, світової торгівлі й пов’язаних із цим питань (спільно з економістами і політологами);
- вивчення екологічних аспектів розвитку світової системи з можливим фокусуванням як на розвинених країнах, так і на тих, що розвиваються, відносини Північ–Південь тощо (спільно з економістами і політологами);
- дослідження технологічних екологічних інновацій під кутом зору питань розвитку виробництва, фасування продукції та її цільового призначення/використання (спільно з технологами та дизайнерами).

3.1. Дивізійна організаційна структура соціальних груп, класів, осередків:

- дослідження поширення екологічно релевантних культурних парадигм, уявлень про природу, способів життя, патернів споживчої по-

---

¹ Прикладом таких досліджень в Україні є соціологічний аналіз Національного плану дій з гігієни навколишнього середовища (*Stegniy O. Conditions for Environmental Agreements in the Ukraine // P. ten Brink (ed.). Voluntary Environmental Agreements: Process, Practice and Future Use. — London, 2002. — P. 228–239.*

² Ухвалений Конференцією ООН із навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992).

³ Як приклад див.: *Болян Р.С., Стегний А.Г. Развитие экологически сбалансированного экобизнеса в Украине: опыт социологического исследования // Константы. — 1997. — № 1. — С. 27–32.*

ведінки у співвіднесенні із соціальним статусом, класом, середовищем, посадою, гендером.

3.2. Дивізіональна організаційна структура інституціоналізованих секторів і сегментів виробництва/ринку:

- спеціалізовані дослідження взаємодії соціальних суб'єктів і природних об'єктів у галузях сільського господарства і виробництва продуктів харчування, генетичної біотехнології, хімічної та фармацевтичної індустрії, енергетики, транспорту, промисловості, включно з дослідженнями конкретних випадків зі схожими нормативними функціями і наслідками впливу на довкілля (спільно з політологами, спеціалістами з менеджменту та економістами);
- аналогічні дослідження випадків (case study) специфічних проблем або специфічних результатів використання побутових приладів (наприклад, пральних машин), “сталого господарювання” тощо.

З огляду на цей перелік, дослідницьке поле соціології довкілля є справді великим. Діапазон дослідницьких тем простягається від формування екологічної свідомості до фізичних процесів і технологій виробництва/споживання, опосередковуваних соціетальною комунікацією та організацією як проміжними ланками між формуванням свідомості й виявами екологічної поведінки.

Оскільки предметне поле соціології довкілля є багатокомпонентним та якісно різноманітним, для проведення адекватного соціологічного аналізу дослідник мусить уміти соціально інтерпретувати несоціальні явища і процеси біологічного або фізичного походження. Тому соціологи довкілля повинні мати необхідний мінімальний рівень професійної обізнаності у природничих сферах знання.

Усі теми в межах такого спектра напрямів є справді соціологічними, що підтверджує необхідність втручання з боку соціології довкілля та участі соціологів як асистентів у виконанні соціально-екологічного дослідження. Водночас, і це становить особливість соціології довкілля, більшість тем мають бути спільними із суміжними дисциплінами. Соціологія довкілля не може ухилитися від розподілу тем із дослідниками з інших дисциплін, що їхні підходи передбачають ці теми. Це має сприйматися не як перешкода, а радше як свідчення перманентної потреби у міждисциплінарній кооперації у сфері соціальних наук.

У межах самої соціології така кооперація матиме результатом мобілізацію певних субдисциплін у соціології, залучення конкретно-наукового знання, що надаватиме йому нового імпульсу з боку соціально-екологічних досліджень. Серед субдисциплін соціології особливо релевантними щодо екології довкілля є: соціологія цінностей і норм; соціологія знань; соціологія культури; соціологія модернізації та інновацій; соціологія науки й досліджень; соціологія техносистем; економічна соціологія; соціологія організації та управління; соціологія домогосподарств і споживчої поведінки; соціологія ЗМІ; соціологія соціальних рухів; соціологія права; соціологія світової системи.

Сучасний етап соціології довкілля характеризується зростанням активності її прихильників, що свідчить про динамічний розвиток цієї галузі соціологічного знання. Підтвердженням сказаного є активність членів Дослідницького комітету 24 “Суспільство і довкілля” в рамках Міжнародної соціологічної асоціації, зокрема під час підготовки до участі в Першому всевітньому соціологічному форумі під назвою “Соціологічне дослідження і публічні дебати”, який має відбутися у вересні 2008 року в Барселоні. Неочікувано велика кількість заявок від членів цього комітету на участь у Форумі (всього 152) поставила перед його організаторами питання про збільшення кількості секцій з 14, відведених у попередньому варіанті програми для соціологів довкілля, до 21. Сам перелік назв цих секцій свідчить про надзвичайно широкий діапазон дослідницьких інтересів, який повною мірою відображає специфіку предметного поля сучасної соціології довкілля [23].

Що ж до вітчизняної соціології, то безумовно позитивним кроком є створення в межах Соціологічної асоціації України дослідницького комітету з питань екологічної соціології, а також розроблення спеціальних навчальних курсів з екологічної проблематики в окремих вищих навчальних закладах. Але ми відстаємо від своїх європейських та американських колег, якщо йдеться про дослідницьку тематику в цій галузі соціологічного знання. Одним із перших кроків для надолужування такого відставання має стати підготовка спеціального видання із систематизованим викладанням сучасних напрямів соціологічних досліджень соціально-екологічної проблематики¹.

Недостатня увага до екологічної проблематики в українській соціології визначається тим політичним і культурним контекстом, в якому відбувається виробництво соціально-екологічного знання. Насамперед дається взнаки відсутність екологічних проблем серед національних пріоритетів та малопомітність руху за екологічну справедливість, тобто за відносно рівномірний розподіл екологічних ризиків серед усіх верств населення.

Досвід тривалої співпраці автора з екологічними неурядовими організаціями України дає підстави стверджувати, що соціологічне співтовариство має стати одним із акторів альтернативної екологічної політики, яка протистоятиме перетворенню населення країни на дослідницьку лабораторію. Отже, цілком погоджуюсь із тезою О.Яницького, що окрім своєї аналітичної функції соціологічне співтовариство має взяти участь у підтримці екологічно збалансованого розвитку соціобіотехнічних систем і надати допомогу населенню у відстоюванні його конституційного права на безпечне природне довкілля.

Література

1. Яницький О. Экологическая социология // Социология в России / Под ред. В.А.Ядова. — М., 1998. — С. 454–473.
2. Тощенко Ж.Т. Социология. — М., 2007. — С. 197–210; Соціологія : Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г.Городяненка. — К., 2003. — С. 393–411.

¹ Такий жанр в англійській літературі має назву “handbook” — керівництво, або довідник для ґрунтовного вивчення певної дисципліни, в нашому випадку соціології довкілля.

3. Социально-экологические проблемы: научно-теоретический поиск и направления исследований // Социологические исследования. — 2005. — № 3. — С. 88–95.
4. *Сосунова И.А.* Социально-экологическая напряженность: методология и методика оценки // Социологические исследования. — 2005. — № 7. — С. 94–104.
5. *Парк Р.* Экология человека // Теория общества. Фундаментальные проблемы. — М., 1999. — С. 384–400.
6. *Mukerjee R.* Regional Sociology. — New York; London, 1926.
7. *Bookchin M.* What is Social Ecology? — <http://www.communism.org/Archive/4/>.
8. *Dunlap R.E.* From Environmental to Ecological Problems // Calhoun C., Ritzer G. (eds.). Social Problems. — New York, 1993. — P. 707–738.
9. *Bowden G.* From Environmental to Ecological Sociology // K.Richmond (ed.). TASA 2004: Proceedings of the Australian Sociology Association, December 2004. — <http://www.tasa.org.au/about.publications.html>.
10. *Яницкий О.* Энвайронментальная социология: вчера и сегодня // Общественные науки и современность. — 1993. — № 2. — С. 76–77.
11. *Лукашевич М., Яковенко Ю.* Лист головним редакторам часопису “Соціологія: теорія, методи, маркетинг” // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 4. — С. 244–245.
12. *Mattias G.* Die Natur der Gesellschaft: Eine Geschichte der Umweltsoziologie. — Weinheim, 2001; *Huber J.* Allgemeine Umweltsoziologie. — Opladen, 2001.
13. Англо-український соціологічний словник / Укл. В.Паніотто, Т.Пясковська, Т.Янсон. — К., 2006.
14. *Яницкий О.Н.* Социология риска. — М., 2003.
15. *Яницкий О.Н.* Производство социально-экологического знания. Статья 1. В поисках нормальной модели // Общественные науки и современность. — 2006. — № 5. — С. 130–140.
16. *Яницкий О.Н.* Экологическая парадигма как элемент культуры // Социологические исследования. — 2006. — № 7. — С. 83–93.
17. *Milbruth L.* Environmentalists: Vanguard for a New Society. — Albany, 1984.
18. *Mol A.P.J., Spaargaren G.* Towards a Sociology of Environmental Flows. A New Agenda for 21-st Century Environmental Sociology. Paper for the International Conference on “Governing Environmental Flows”, June 13–14 2003, Wageningen.
19. *Schnaiberg A.* The Environmental: From Surplus to Scarcity. — New York, 1980.
20. *Schnaiberg A., Gould K.* Environmental and Society. The Enduring Conflict. — New Jersey, 2000.
21. *Gunderson L.H., Holling C.S.* Panarchy: Understanding Transformations in Human and Natural Systems. — Washington, 2002.
22. *Huber J.* Environmental Sociology in Search of Profile. Paper prepared for autumn meeting of the section “Sociology and Ecology” of the German Society of Sociology. Bremen, 9 November 2001.
23. Environmental & Society // Newsletter of Research Committee 24. — 2007. — № 31 (November).